

О. Шило, доцент НЮА України,

В. Маринів, кандидат юридичних наук НЮА України

Державний захист суддів, працівників суду, правоохоронних органів та осіб,

які беруть участь у кримінальному судочинстві, як гарантія здійснення правосуддя у кримінальних справах

Право на життя, свободу, особисту недоторканність, повагу честі та гідності — природні права людини, іманентні кожній особистості, реалізація і забезпечення яких не залежить від “...політичного, правового або міжнародного статусу держави чи території, до якої людина належить...” (ст. 2 Загальної декларації прав людини).

Визнання природного характеру прав людини і особливо обов’язку держави їх утвердити і забезпечити (ст. 3 Конституції України) особливого значення набуває в кримінальному судочинстві, оскільки саме в цій сфері державної діяльності за наявності законних підстав можливе застосування державного примусу, вторгнення в особисте життя людини, обмеження її конституційних прав і свобод. Крім цього, специфіка провадження у кримінальній справі, обов’язкове притягнення особи, винної у вчиненні злочину, до кримінальної відповідальності обумовлює в деяких випадках протидію з боку зацікавлених осіб нормальному здійсненню правосуддя, посткримінальний вплив на осіб, що беруть участь у ньому.

За останні роки проблема забезпечення безпеки осіб у кримінальному судочинстві набула особливої актуальності у зв’язку з загостренням криміногенної ситуації в державі, появою нових небезпечних форм злочинності, зокрема організованої, поширення такого негативного явища, як ухилення потерпілих та свідків від участі у провадженні по кримінальній справі під впливом погроз, застосування проти них протиправних дій, які, як правило, носять латентний характер. У результаті виникає колізія між вимогами закону щодо виконання учасниками кримінального судочинства своїх обов’язків, пов’язаних з їх участю у процесі доказування (навіть під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності), та прагненням ухилитися від участі в у кримінальному судочинстві у

зв'язку з їх незахищеністю від погроз, шантажу, насильства з боку зацікавлених осіб¹.

¹ На це неодноразово зверталася увага в процесуальній літературі (див., напр.: *Москалькова Т. Н.* Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования). М., 1996. С. 115.

Тому постала нагальна потреба створення таких умов для здійснення судочинства і виконання правоохоронними органами своїх повноважень, а також участі у кримінальному судочинстві суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, щоб вони забезпечували їх надійний захист від тиску, погроз та посягань на життя, здоров'я, житло чи майно при виконанні ними своїх обов'язків.

З огляду на наведене національний механізм забезпечення безпеки суддів, працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, має відповідати міжнародним стандартам у цій галузі, що сприятиме гармонізації національного законодавства з міжнародним.

Слід зазначити, що міжнародне співтовариство приділяє значну увагу цій проблемі. Так, в декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, яка прийнята резолюцією 40/34 ГА ООН від 29.11.85 р., вказано, що “слід сприяти тому, щоб судові та адміністративні процедури великою мірою відповідали потребам жертв шляхом: ...d) вжиття заходів для зведення до мінімуму незручностей для жертв, охорони їх особистого життя в тих випадках, коли це необхідно, і забезпечення їх безпеки, а також безпеки їх сімей і свідків з їх боку та їх захисту від залякування і помсти”¹. Принципи ефективного попередження та розслідування несподіваних, свавільних і сумарних страт (казней). (Додаток до Резолюції Економічної і Соціальної Ради 1989/65 від 24.05.89 р.) у п. 15 закріплюють положення про те, що “позивачі, свідки, особи, що проводять розслідування, та їх сім'ї охороняються від насильства, погроз застосування насильства чи інших форм залякування”². Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання (прийнята резолюцією № 39/46 ГА ООН від 10.12.84 р.) зобов'язує держави забезпечити захист позивача і свідків від будь-яких форм поганого поведження чи залякування в зв'язку з їх скаргою чи будь-якими

свідченнями (ст. 13)³. У Керівних принципах попередження організованої злочинності та боротьби з нею, прийнятих Восьмим Конгресом ООН по попередженню злочинності та поведженню з правопорушниками, зазначено, що в процесі розслідування та судового розгляду “все більш важливого значення набуває захист свідків від насильства та залякування. Ці процедури включають забезпечення захисту особи свідка від обвинуваченого та його адвоката, надання житла, що охороняється, та забезпечення особистої охорони, переселення та фінансової допомоги” (ст. 11)⁴.

¹ Международные акты о правах человека: Сборник документов. М., 1998. С. 166.

² Там само. С. 173.

³ Див.: Там само. С. 229.

⁴ Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. Нью-Йорк, 1992. С. 46.

Ці міжнародні документи носять рекомендаційний характер (за винятком Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, яка набула чинності, в тому числі і для України, з 26.06.87 р.), що аж ніяк не принижує їх значення орієнтира в законотворчій діяльності, створенні дійових національних правових механізмів забезпечення безпеки осіб, що здійснюють провадження у кримінальній справі і беруть участь у ній. Разом з тим така пильна увага міжнародного співтовариства до цієї проблеми свідчить про її надзвичайну актуальність у сучасних умовах і необхідність створення на національному рівні цілісної системи забезпечення безпеки вказаних осіб, що є важливою гарантією ефективності кримінально-процесуального доказування, здійснення правосуддя у кримінальних справах.

За останні роки в Україні прийнято низку нормативних актів, що створили нормативно-правову базу державного механізму забезпечення безпеки суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Це закони України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”, “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”, відповідні положення законів України “Про статус суддів”, “Про прокуратуру”, “Про міліцію”, “Про Службу безпеки України”, “Про оперативно-розшукову

діяльність”, “Про внутрішні війська”, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального, Виправно-трудового, Лісового кодексів України.

Аналіз зазначених нормативних актів дозволяє констатувати про створення і розвиток в законодавстві України міжгалузевго інституту державного захисту суддів, працівників суду, правоохоронних органів та осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві¹.

¹ У працях Л. Брусниціна неодноразово зверталась увага на комплексний (міжгалузевий) характер цього інституту (див.: *Брусницын Л.* Законодательство, обеспечивающее безопасность лиц, содействующих уголовному правосудию // Юстиция. 1998. № 12. С. 40.

Під таким інститутом, на наш погляд, слід розуміти сукупність правових норм, які регулюють підстави, умови та порядок прийняття компетентними державними органами рішень про застосування заходів безпеки до конкретної особи і виконання цього рішення уповноваженими на те правоохоронними органами шляхом здійснення правових, організаційно-технічних та інших заходів, які спрямовані на захист життя, здоров'я, житла та майна особи, що взята під захист, від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Для налагодженого функціонування цього інституту в відповідних законах визначені особи та органи, які підлягають захисту, механізм забезпечення їх безпеки та компетенція органів, що приймають рішення і виконують всі необхідні заходи.

Право на забезпечення безпеки відповідно до зазначених законів України, які передбачають державний захист, мають:

1) працівники судів і правоохоронних органів (прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, митних органів, органів охорони державного кордону, державної податкової служби, органів і установ виконання покарань, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовчу або правоохоронну функцію, Антимонопольного комітету України; близькі родичі цих осіб (ст.ст. 1, 2 Закону “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”). Зазначені особи і органи підлягають захисту в разі, коли вони беруть безпосередню участь відповідно: а) у

розгляді судових справ у всіх інстанціях; б) у провадженні і розслідуванні кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення; в) в оперативно-розшуковій діяльності; г) в охороні громадського порядку і громадської безпеки; ґ) у виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання, попереднього слідства та прокурора; д) у контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України; е) у нагляді і контролі за виконанням законів;

2) особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь у виявленні, запобіганні, припиненні і розкритті злочину чи сприяла цьому; потерпілий або його представник у кримінальній справі; підозрюваний, обвинувачений, захисники і законні представники по справах про відшкодування шкоди, заподіяної злочином; свідок; експерт; спеціаліст; перекладач і понятий; члени сімей та близькі родичі зазначених осіб, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства (ст. 52¹ КПК України)¹;

¹ Чинний КПК доповнений ст. ст. 52¹, 52², 52³, 52⁴, 52⁵, 69¹ Законом України від 13 січня 2000 р. “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” // Голос України. 2000 р. 1 бер.

3) особи, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, члени їх сімей та близькі родичі (п. 5 ст. 7 Закону “Про оперативно-розшукову діяльність”).

Механізм забезпечення безпеки цих осіб передбачає такі елементи: надходження заяв, повідомлень або отримання оперативної чи іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу чи майну осіб, які мають право на державний захист; перевірка отриманої інформації; прийняття рішення про застосування заходів безпеки чи відмова в їх застосуванні; конкретне застосування заходів безпеки; прийняття рішення про їх скасування; оскарження рішення про відмову в застосуванні захисних засобів чи їх скасування.

Відповідно до закону розмежовується компетенція органів, що забезпечують безпеку осіб, які мають право на державний захист. У зв'язку з цим слід розрізняти органи, які приймають рішення про застосування заходів безпеки, і органи, які здійснюють ці заходи. В

деяких випадках одна й та ж посадова особа може приймати рішення про взяття особи під захист та застосувати конкретний захисний захід (наприклад, слідчий по справі, яка знаходиться в його провадженні).

Рішення про застосування спеціальних заходів безпеки суддів, працівників суду і правоохоронних органів приймають: голова суду — для захисту працівників відповідного суду та інших органів, зазначених у ст. 2 Закону “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”, та їх близьких родичів; керівники органів внутрішніх справ, державної лісової охорони, рибоохорони, митних органів та їх близьких родичів; керівники прокуратури — для захисту працівників прокуратури та їх близьких родичів; керівників органів охорони державного кордону України — для захисту працівників цих органів та їх близьких родичів.

Рішення про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, приймають органи дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя), в провадженні яких знаходиться кримінальна справа про злочин, у розслідуванні або судовому розгляді якого бере або брала участь особа, а також орган (підрозділ), який здійснює оперативно-розшукову діяльність відносно осіб, які брали участь або сприяли з'ясуванню, розкриттю та попередженню злочину.

Застосування спеціальних заходів забезпечення безпеки суддів, працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей покладено на спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ та Служби безпеки України залежно від підслідності кримінальної справи. Якщо кримінальна справа знаходиться в провадженні прокуратури або суду, застосування заходів безпеки здійснюють також органи внутрішніх справ або Служби безпеки України за рішенням слідчого, прокурора, суду або судді.

Чинне законодавство передбачає систему спеціальних заходів, які можуть бути застосовані до осіб, взятих під державний захист. До них належать: особиста охорона, охорона житла та майна; видача спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших розмов, візуальне спостереження; зміна документів і зміна зовнішності; зміна місця

роботи або навчання; переселення в інше місце проживання; поміщення в дошкільний виховний заклад або заклад органів соціального захисту населення; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; закритий судовий розгляд. Крім того, спеціальні заходи передбачені для військовослужбовців та осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі або у місцях із спеціальним режимом утримання; до військовослужбовців, крім особистої охорони, охорони їх житла та майна, які здійснюються з урахуванням місця знаходження їх на військовій службі, можуть бути застосовані також відрядження в іншу військову частину або військову установу чи переведення на нове місце служби; до осіб, які знаходяться у місцях позбавлення волі або у місцях із спеціальним режимом утримання, крім особистої охорони, охорони їх майна, додатково застосовуються переведення в інше місце позбавлення волі чи в інше місце із спеціальним режимом утримання або окреме утримання.

Цей перелік заходів не є вичерпним. З огляду на характер і ступінь небезпеки для життя, здоров'я, житла і майна осіб, взятих під захист, можуть також здійснюватися й інші заходи безпеки, які повинні розроблятися та застосовуватися з урахуванням криміногенної ситуації, технічних і фінансових можливостей правоохоронних органів. Головне, щоб будь-які захисні заходи відповідали вимогам, які до них ставляться: законності, обґрунтованості, конкретності, реальності та радикальності¹.

¹ Див.: Куркін М. В. Проблеми забезпечення безпеки суб'єктів кримінального процесу: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Х., 1999.

Таким чином, законодавець передбачив досить розгалужену систему заходів безпеки, що застосовуються з урахуванням конкретних обставин справи. Разом з тим слід зазначити, що забезпечення безпеки на практиці здійснюється переважно шляхом встановлення особистої охорони та охорони житла і майна². Це зумовлено, по-перше, відсутністю чіткої правової регламентації механізму застосування переважної більшості передбачених законом заходів безпеки і, по-друге, відсутністю необхідних технічних засобів та матеріальної бази для їх реалізації.

² Див.: Бунін О. І., Матвєєва А. В. Практика застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду та правоохоронних органів і осіб, які беруть участь у

судочинстві (узагальнення судової практики) // Вісник Верховного Суду України. 1999. № 6 (16). С. 20.

Більш ефективному застосуванню зазначених заходів, на наш погляд, сприятимуть ті зміни і доповнення до чинного КПК України, які стосуються забезпечення конфіденційності відомостей про особу, проведення прослуховування телефонних та інших розмов, візуального спостереження із застосуванням або без застосування звуко-, відеозапису, фото-, кінозйомки тощо (ст.ст. 14¹, 52³, 174, 176, 217, 218, 224, 254, 255, 292, 303 КПК).

Аналізуючи ці правові норми, можна дійти висновку, що процесуальними заходами забезпечення безпеки осіб, взятих під захист, є: забезпечення конфіденційності відомостей про особу та закритий судовий розгляд справи. І це доцільно передбачити в окремих нормах КПК.

Одним із засобів забезпечення безпеки є збереження конфіденційності. Процесуальний механізм забезпечення конфіденційності відомостей про особу передбачає можливість проведення компетентними органами та особами таких дій:

1) заміна прізвища, імені, по батькові особи, взятої під захист, на псевдонім, який надалі зазначається у процесуальних документах (ст. 52³ КПК);

2) звільнення свідка та потерпілого, щодо яких здійснюються заходи безпеки, від обов'язку з'являтися в судові засідання за наявності письмового підтвердження показань, даних ними раніше (ч. 2 ст. 290, ч. 2 ст. 292 КПК);

3) проведення впізнання поза візуальним спостереженням того, кого впізнають (ч. 4 ст. 174 КПК). Слід зазначити, що редакція ч. 4 ст. 174 КПК є досить спірною, тому що в цьому випадку метою проведення такого впізнання є забезпечення безпеки особи, яка впізнає, а не тієї, що впізнають, як це передбачено у законі. В зв'язку з цим до ч. 4 ст. 174 КПК необхідно внести відповідні зміни;

4) проведення допиту свідка у суді з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду, та надання права учасникам процесу слухати його показання, ставити запитання та слухати відповіді на них (ч. 6 ст. 303 КПК); проведення допиту свідка із створенням акустичних перешкод та у відсутності підсудного (ч. 7, 8 ст. 303 КПК). Ці законодавчі новели є

додатковими гарантіями забезпечення безпеки свідка, що виконує свій громадський обов'язок і дає показання по справі.

В ст. 308 КПК України закріплено, що потерпілий допитується за правилами допиту свідка, тобто і передбачені законом винятки із загального порядку допиту свідка у разі застосування до нього заходів безпеки поширюються на допит потерпілого. І все ж таки, на наш погляд, особливості процесуального статусу потерпілого та заходів безпеки за наявності загрози його життю, здоров'ю, житлу і майну зумовлюють доцільність передбачити процесуальні умови допиту потерпілого і у цих випадках, у зв'язку з чим необхідно передбачити це в окремій нормі КПК України.

В процесуальній літературі справедливо пропонувалось як один із заходів, що забезпечує конфіденційність відомостей про особу, взяту під захист, проведення очної ставки без безпосереднього візуального контакту з особою, яка може погрожувати¹. При цьому можливе як обмеження візуального контакту, так і проведення цієї слідчої дії зі створенням акустичних перешкод. На жаль, законодавець не передбачив можливості проведення такої очної ставки, хоча в більшості випадків свідки та потерпілі побоюються брати участь саме в провадженні впізнання та очної ставки, оскільки передбачається тісний візуальний контакт з іншими учасниками цих слідчих дій. З огляду на це вбачається за доцільне передбачити в законі особливі процесуальні умови проведення очної ставки з особою, взятою під захист.

Особливу увагу слід приділити питанням, що виникають при скасуванні заходів безпеки. Так, за наявності відповідних підстав і приводів заходи безпеки можуть бути скасовані. Порядок їх скасування регулюється ст. 52⁴ КПК, ст. 20 Закону “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”, ст. 21 Закону “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”. Згідно з цими нормативними актами підставами скасування заходів безпеки можуть бути: закінчення строку конкретного заходу безпеки; усунення загрози життю, здоров'ю, житлу і майну осіб, взятих під захист; систематичне невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки, якщо ця особа письмово була попереджена про можливість такого скасування. остання підстава, на наш погляд,

небезспірна, особливо у випадках, коли скасування заходів безпеки призвели до тяжких наслідків заподіяння шкоди здоров'ю особи, що знаходилася під захистом, її смерть). Навряд чи нормально визнавати здійснення правоохоронними органами, на які покладено ці функції, пріоритетним порівняно з безпекою конкретної особи, навіть якщо вона і не виконувала покладених на неї обов'язків, пов'язаних з реалізацією захисних заходів, адже причини їх невиконання заслуговують на самостійну наступну оцінку.

¹ Див.: Брусницьн Л. В. Правовое обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию. М., 1999. С. 49–51.

Слід звернути увагу й на процесуальний порядок оскарження скасування заходів безпеки. Відповідно до ст. 52⁵ КПК рішення про їх скасування письмово протягом доби доводиться до відома особи, щодо якої були застосовані ці заходи. Постанова органу дізнання або слідчого про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування може бути оскаржена до відповідного прокурора або суду, а якщо така постанова винесена прокурором — до вищестоящего прокурора або суду. Постанова судді або ухвала суду про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування може бути оскаржена особою, інтересів якої вона стосується, до вищестоящего суду. Встановлення судового контролю за рішеннями органу дізнання, слідчого, прокурора про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування є, на наш погляд, гарантією дотримання права особи на державний захист. Процедура оскарження до суду цих рішень має бути досить швидкою і доступною. Тому вважаємо за доцільне передбачити в законі право оскарження рішення про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування не тільки особи, інтересів якої вона стосується, а й її представника, і правило, що скарга розглядається суддею одноособово протягом двадцяти чотирьох годин після надходження її до суду. В результаті розгляду скарги суддя виносить постанову про задоволення скарги або про відмову в її задоволенні.

Надійшла до редколегії 10.04.2000

В. Журавель, доцент НЮА України

Криміналістичне прогнозування у розслідуванні економічних злочинів